

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ТРЕГУБ ГАННА АНАТОЛІЇВНА

УДК 274-045.74(477) “19/20”

**ДИВЕРГЕНТНІ ПРОЦЕСИ В КОНФЕСІЯХ ПІЗНЬОГО
ПРОТЕСТАНТИЗМУ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ:
ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеню
кандидата філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі філософії та історії релігії Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Филипович Людмила Олександрівна,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАНУ,
завідувач відділу філософії та історії релігії
Відділення релігієзнавства (м. Київ)

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
Панчук Ірина Іванівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
професор кафедри філософії (м. Рівне)

кандидат філософських наук, доцент
Спис Ольга Анатоліївна,
Державний університет інфраструктури
та технологій, доцент кафедри філософії
та історії, науки і техніки (м. Київ)

Захист відбудеться 5 червня 2019 року о 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.133.07 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розіслано 2 травня 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,

Р. В. Мартинч

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасне релігійне життя перебуває під впливом різноманітних процесів – конвергентних і дивергентних. Вони є інструментами адаптації, існування та оновлення її, а водночас – і підставою для трансформації цієї системи. Аналіз побутування релігії дає змогу констатувати, що дивергентні процеси приводять до релігійного плюралізму та конфесійної багатоманітності. Нинішню ж добу чимало дослідників характеризують як секулярну. Однак це не означає, що настав період, який можна описати як безрелігійний або ж пострелігійний. Ідеться про ситуацію, коли співіснує множина релігійних і позарелігійних опцій, причому такий соціальний плюралізм є не проблемою сучасного людства, а способом його існування. Зазначений стан особливо характерний середовищу пізнього протестантизму та його конфесійній парадигмі. Протестантизм як течія християнства у всіх своїх формах (зокрема, пізньопротестантських конфесіях) виростає з реформаційної парадигми, яка утверджує різноманіття як принцип і соціальну цінність в релігійній сфері. Це, своєю чергою, свідчить про активні дивергентні процеси в середовищі цього релігійного напрямку.

В останні десятиліття дивергентність у релігійному середовищі все частіше стає об'єктом дослідження релігієзнавців Заходу. Зокрема, аналізуються її процеси та їхні наслідки в різні періоди й у різних ситуаціях, визначаються зовнішні та внутрішні причини цих процесів. Проте ці питання досліджують не лише зарубіжні вчені (Р. Старк, В. Бейнбридж, Е. Баркер, Г. Йоас, Ч. Тейлор, Х. Казанова), а й українські релігієзнавці (А. Арістова, О. Горкуша, В. Єленський, А. Колодний, О. Лахно, О. Спись, І. Панчук, В. Титаренко, Л. Филипович, П. Яроцький). Однак попри те, що розвитку пізньопротестантських конфесій в Україні присвячено чимало праць зарубіжних і вітчизняних дослідників, проблема дивергентних процесів, їхніх зовнішніх та внутрішніх причин, специфіки й наслідків висвітлена побіжно. Баланс між лімітами уніфікації та унікальності завжди був викликом для всіх релігійних рухів (від найдавніших часів до сучасності) і є таким для пізньопротестантських конфесій України. Наприклад, під час комуністичного режиму, який поставив їх на межу виживання заборонами та штучною, примусовою уніфікацією, прагнучи викоринити ці релігійні традиції. Це змусило їх вдатися до дивергентних процесів як інструменту, який допоміг пережити епоху складних суспільно-політичних змін до і після розвалу СРСР, водночас було набуто досвід самозбереження і ефективних трансформацій. Особливо важливе значення дивергентність має нині, коли країна перебуває в процесі відстоювання незалежності та суверенітету, формування сучасної ідентичності, розбудови громадянського суспільства з урахуванням його релігійної строкатості.

Бажання уніфікації християнських конфесій не підтверджується історією: ця релігія завжди була представлена сукупністю різних інституалізованих та неінституалізованих явищ. Численні форми протестантизму вкотре заперечують очікувану кожною з християнських конфесій і деномінацій

уніфікацію, а заповідь Христа, щоб «усі були одно», лишається тільки мрією. Конфесійне ставлення до появи нових інституційних і неінституційних форм християнства є виразно негативним. Нині конфесійний підхід до тлумачення плюральності в релігії, а також до механізмів та інструментів, що її забезпечують, не спрацьовує. Тому замість апології чи засудження потрібен зважений підхід до таких явищ, серед яких дивергентні процеси в пізньопротестантських конфесіях посідають одне з чільних місць.

Таким чином, зважаючи на значення протестантизму в українській та світовій спільноті, дослідження дивергентних процесів кінця XX – початку XXI століття в його конфесіях становить одну з актуальних тем релігієзнавства. Окреслений період украй важливий для аналізу, адже включає час радянського суспільного експерименту зі знищення релігії, падіння СРСР та перехід від тоталітаризму до демократичного ладу, процеси державотворення та відстоювання прав і свобод в Україні до сьогодні, тобто драматичні історичні злами та екстремальні зміни, на які доводиться швидко реагувати.

Пізній протестантизм є складовою духовної культури значної частки української спільноти, тому всі процеси, які відбуваються в цій конфесії, врешті впливають на формування і суспільної свідомості, і соціополітичного укладу країни загалом. Спираючись на попередній науковий доробок, необхідно розширити наукові дослідження тих дивергентних процесів, які відбуваються в середовищі сучасних протестантських конфесій України та є його органічними компонентами. Релігієзнавцям, загалом соціуму, на який поширюється вплив протестантизму, необхідно зрозуміти, які механізми приводять до конфесійного різноманіття й спричиняють їх примноження, яку роль вони відігравали в минулому та відіграють у конкретних історичних умовах сучасності.

Зв'язок роботи з науковими програмами й темами. Дисертація виконувалася згідно з дослідженнями Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ й відповідає плановим темам «Релігійний фактор в культурному просторі сучасної України» (2012–2014 роки, 0112U008021); «Трансформація функцій релігійних інституцій в процесах суспільних перетворень України» (2015–2016 роки, 0114U007289); «Релігійний феномен у змінах його структурних складових та перспективах десакралізації» (2015–2017 роки, 0114U003995).

Мета роботи полягає в з'ясуванні суті, змісту, якісних характеристик, внутрішніх і зовнішніх причин дивергентних процесів у конфесіях пізнього протестантизму України другої половини XX – початку XXI століть, у виявленні базових принципів ідейного та інституційного відмежування нових формацій від материнської традиції.

Відповідно до мети роботи визначено такі **завдання**:

– проаналізувати стан наукової розробки проблеми дивергентних процесів пізнього протестантизму у вітчизняному та закордонному релігієзнавстві;

- сформулювати основні методологічні підходи у вивченні дивергентних процесів, з'ясувати ступінь їхньої продуктивності для дослідження конфесій пізнього протестантизму України;

- концептуалізувати поняття дивергентних процесів для академічного релігієзнавства;

- з'ясувати зовнішні та внутрішні чинники дивергентних процесів у світовому та українському контекстах пізнього протестантизму;

- визначити специфічні риси, яких дивергентні процеси набували для пізньопротестантських конфесій за радянської доби та за незалежності України з огляду на суспільно-політичні й державно-економічні трансформації цих періодів;

- на основі компаративного аналізу історії, віровчення та організації баптистів, адвентистів і п'ятидесятників простежити та конкретизувати, чи існує причинно-наслідковий зв'язок між моделями дивергентних процесів в ідейній та інституційній сферах пізніх протестантів радянської доби та незалежної України;

- визначити сучасний стан, динаміку й особливості розвитку пізньопротестантських течій в Україні, охарактеризувати проблеми їхнього сучасного розвитку й спрогнозувати можливості їх вирішення.

Об'єктом дослідження є конфесії пізнього протестантизму (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники) в Україні між 1945 роком (штучне створення Всесоюзної ради євангельських християн і баптистів) і лютим 2014 року (початок збройної агресії Росії проти України).

Предметом дослідження є зовнішні та внутрішні чинники дивергентних процесів у конфесіях пізнього протестантизму України другої половини XX – початку XXI століть.

Методологічну основу дослідження становить сукупність дослідницьких методів, що застосовуються в гуманітарних і соціальних науках (структурно-функціональний, семантичний, компаративний, біографічний, порівняльно-історичний, каузальний, філософсько-логічний), а також загальнонаукові (методи аналізу й синтезу, індукції та дедукції, аналогії, узагальнення). Завдяки методологічному використанню теорії самоорганізації складних нелінійних систем та теорії автопоезису під час дослідження такого складного феномену як релігія, його було визначено як динамічне, системне утворення й виокремлено ті відцентрові й доцентрові процеси, які забезпечують його динамічну рівновагу та збереження.

Дослідження спирається на принципи об'єктивності, позаконфесійності, історизму, толерантності, системності й плюралізму, які перебувають в основі сучасних фундаментальних релігієзнавчих досліджень. У своїй сукупності використані під час дослідження методи взаємодоповнювали один одного, що дало можливість отримати як фундаментальні, так і прикладні знання з досліджуваної проблематики.

Теоретичною базою дослідження послужили праці А. Баркер, В. Бейнбриджа, Дж. Бекфорда, П. Боєра, Дж. П. Гілфорда, А. Данілова, Г. Деві,

Г. Йоаса, Х. Казанови, Г. Керера. Дж. Льюїса, Р. Робертсона, Р. Старка, Е. Трьольча, Р. Фінке, А. Арістової, В. Бондаренка, Л. Виговського, О. Горкуші, В. Докаша, В. Єленського, А. Колодного, В. Любащенко, М. Мокієнка, І. Панчук, О. Сагана, С. Саннікова, Р. Сітарчука, Р. Соловія, О. Спис, В. Титаренко, Л. Филипович, М. Черенкова, П. Яроцького, в яких досліджено особливості релігії як системи, що розвивається, описано й охарактеризовано відцентрові й доцентрові процеси та механізми, які забезпечують сталість та безперервність розвитку релігії в різних формах, зокрема, у євангельському християнстві. Окрему базу становить доробок мислителів, які працювали у сфері процесуальної метафізики та філософії й здійснили значний вплив на неї, зокрема А. Вайтхеда, Н. Решера, П. Вайса, Ч. Хартсхорна, Дж. Міда, С. Александра, Дж. Д'юї, Ч. С. Пірса, С. Л. Моргана, Е. П. Ушенка, В. Джеймса, а також І. Пригожина, Н. Гартмана, Л. фон Берталанфі, М. Месеровича, Дж. Ван Гіга, Ю. Габермаса, У. Матурани, Ф. Варелли, Д. Сейдла, О. Богданова, П. Асаро, Т. Парсонса, Н. Лумана, які розробили й адаптували теорію систем до потреб гуманітарного сектору наук.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому:

уперше:

– доведено, що дивергенція – це загальний тренд розвитку релігій на всіх її історичних етапах та який спрацьовує і в тоталітарних, і в демократичних суспільствах. Сутність дивергенції полягає в тому, що вона становить базовий принцип ідейного та інституційного відмежування нових формацій від материнської традиції, завдяки яким виникають, трансформуються та впроваджуються численні релігійні традиції. Залежно від зовнішніх і внутрішніх причин, як це показує приклад українських пізньопротестантських конфесій, дивергентні процеси мають різні якісні характеристики. В умовах тоталітарного радянського режиму це був інструмент, який дав змогу конфесіям вижити й зберегти свою ідентичність, багатоманітність своїх ідейних та інституційних форм. За демократичного ладу незалежної України дивергентні процеси дають змогу пізньопротестантським конфесіям зберегти деномінаційне різноманіття, яке виявляє себе як в інституалізованих, так і неінституалізованих формах. Адаптаційні механізми пізньопротестантських течій залежать від конкретних соціально-політичних умов (зокрема, України), характеру політичної влади, мають свій ритм і темп поступу для кожної окремо взятої деномінації, які перебувають у транзитному стані та пошуку сучасної етноконфесійної ідентичності;

– запропоновано концептуалізоване поняття дивергентних процесів як одного з факторів самоорганізації складної відкритої системи, якою є релігія. Визначено, що дивергенція – це іманентний системний відцентровий процес, який є реакцією на замкнутість та консервативність релігійної системи і, таким чином, приводить до її трансформації та оновлення через вироблення максимально можливої множини варіантів. Дивергентні процеси охарактеризовано як питомий і закономірний структурний компонент будь-

якого системного розвитку, що підтримує динамічну рівновагу в релігійному середовищі та який може виявляти себе або як інструмент ідейного та інституційного відмежування нових формацій від материнської традиції, або як засіб адаптації та збереження їх. Специфіка дивергентних процесів полягає в тому, що йдеться не лише про зміни організаційного порядку, які можуть трактуватися спостерігачами як розколи, реформації, оновлення тощо. Ідеться насамперед про концептуальні, догматичні, ідейні зрушення, що можуть набувати інституційних рис, а можуть існувати й інституційно неформальними;

– визначено, що найпродуктивнішими методологіями в дослідженні дивергентних процесів є теорія самоорганізації складних нелінійних систем та теорія автопоезису. Завдяки їм дивергентні процеси переосмислюються як такі, що є відцентровими, забезпечують динамічну рівновагу релігійної системи нарівні з доцентровими, а також сприяють її адаптації та трансформації. Тому дослідження дивергентних процесів є не менш вагомим для наукового пізнання, як і доцентрових, і так само доповнює уявлення про релігійну систему на різних рівнях її функціонування;

уточнено:

– що характер і якість дивергентних процесів у конфесіях пізнього протестантизму України й світу залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. Зовнішнім чинником є стан соціополітичного середовища, в якому перебуває певна конфесія. Внутрішніми чинниками є: діяльність релігійних лідерів (їхні особисті амбіції чи конфлікти); незгода з доктринальними, літургійними, поведінковими нормами, будь-якими іншими сторонами організаційного життя релігійної громади, що найчастіше виникає у відповідь на зміну групових доктрин, літургії, і/або рівня суворості, тобто лібералізації чи фундаменталізації магістральної доктрини; зміна поколінь вірян і церковних лідерів, рівень їхньої загальної освіченості, заглибленості у віроповчальні засади власної релігійної традиції, відкритість світові й суспільству, доступність альтернативних засобів легітимації. Доведено, що за відсутності тиску суспільства й влади на представників пізньопротестантських конфесій, ворожості до них, дивергентні процеси є інструментами якісного оновлення та пошуку варіантів ідейного й інституційного розвитку пізньопротестантських течій. Коли ж держава чинить тиск, вдається до тоталітарних форм адміністрації (зокрема, існує загроза знищення релігійної течії), дивергентні процеси стають інструментами адаптації та збереження релігійних традицій;

– показано, що всупереч спробам радянської тоталітарної влади об'єднати баптистів та п'ятидесятників у межах однієї організації, уніфікувати їх доктринально з метою викорінення, а також заборонити й знищити адвентистський рух, дивергентні процеси в цьому середовищі не припинилися, а посилювалися, бо всі деномінації почали шукати ті механізми адаптації, які дали б змогу не тільки вижити, а й зберегти свою ідейну й організаційну специфіку. Виявлено, що такими механізмами в радянський час було релігійне дисидентство, інституційні поділи (створення й існування двох чи більше церковних організацій паралельно), підпільне функціонування тощо;

набуло подальшого розвитку:

– твердження, що за радянських часів моделі дивергентних процесів баптистів, п'ятидесятників та адвентистів є подібними. За часів незалежності України, крім спільних характеристик дивергентних процесів для кожної з деномінацій, виникли специфічні, які зводяться до питань про доктрину та організаційно-інституційну ідентичність кожної з цих пізньопротестантських конфесій. Також виявлено, що крім зовнішньої дивергенції існує дивергенція внутрішня – за ознакою ставлення та належності до нової української ідентичності або збереження й відтворення старої радянської (чи пострадянської). При порівнянні історії, віровчення та інституційних форм трьох гілок пізнього протестантизму в Україні з'ясовано, що існує генетичний зв'язок між радянським періодом та часом незалежності, проте останній має свої характеристики. Конкретизовано, що для баптистів точкою роз'єднання слугують інваріантні інтерпретації свого віровчення, зокрема, конфлікт між апологетами кальвіністського й армініанського його теологічного тлумачення. Для п'ятидесятників таким предметом непорозуміння є синхронне існування та діяльність трьох генерацій їх церкви – традиційної, харизматичної та неохаризматичної. Для баптистів і п'ятидесятників разом дискусійним є питання про природу та завдання Церкви, форми та структури міжцерковного співробітництва (союз, братство, асоціація тощо), сенс і наповнення автономії помісних церков. Для адвентистів дискусійною є ідейна опозиція консервативного, поміркованого та прогресивного крил усередині течії. Доведено, що для всіх трьох течій пізніх протестантів причинами, які посилюють дивергентні процеси, є питання включеності в політичний процес України, вибору між українською чи євразійською (фактично пострадянською) сучасною ідентичністю, інтеграції до європейського простору (зокрема, як до можливого простору для євангелізаційної роботи); якісно нове усвідомлення себе як частини громадянського суспільства, вибудовування/невибудовування нового типу відносин із зовнішнім релігійним середовищем, відхід від дихотомії «держава–церква» на користь алгоритму «суспільство–церква–держава»;

– продемонстровано, що пізньопротестантські конфесії в умовах незалежної України та її релігійного плюралізму оформилися в деномінації на кшталт багатьох інших форм духовного життя українців. Визначено, що їхній церковний статус укріпився в останні роки в українському суспільному дискурсі як: а) саме церковних інституцій, які гарантують індивідуальне спасіння кожному; б) як соціальних структур, що допомагають спільнотам у повсякденному житті; в) як складових українського громадянського суспільства, активних і відповідальних соціополітичних акторів. Через те що пізні протестанти не є єдиною вертикально ієрархічною структурою, вони здобувають авторитет у горизонтальних зв'язках з різноманітними подібними зарубіжними центрами, які є диверсифікованими, тож їхня репрезентація на міжнародній конфесійній арені збільшується в рази. Єдність у багатоманітності відкриває перед представниками пізнього протестантизму України широкі можливості.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає в тому, що на продовження методологічних пошуків у гуманітарній науці, до арсеналу сучасного українського релігієзнавства залучено нові підходи, зокрема, теорію складних нелінійних систем і теорію автопоезису. Це сприятиме оцінюванню дивергентних процесів у релігії не як маргінальних і деструктивних явищ, а як закономірних системних. Їх дослідження допоможе зрозуміти, завдяки чому пізньопротестантські течії в Україні здійснили якісний стрибок: із заборонених та репресованих в СРСР «сект» у незалежній Україні перетворилися на інституалізовані оцерковлені об'єднання. Результати можуть бути використані в подальшому поглибленні проблематики дослідження, конструктивному аналізі глобальних та конкретних релігійних ситуацій.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що наукове пояснення дивергентних процесів сприятиме: подоланню стереотипів у суспільній та індивідуальній свідомості (зокрема, досі наявного в українському суспільстві уявлення про пізньопротестантські конфесії як «сектантів»); вирівнюванню ставлення до представників різних релігійних організацій; пізньопротестантським конфесіям у процесі самоусвідомлення. Запропоновані методологічні підходи можуть бути використані для аналізу релігійного феномену як системи не статичної, а динамічної, яка розвивається й постійно трансформується, а отримані висновки та результати – для поглиблення знань про специфіку пізньопротестантських конфесій в Україні. Для державних органів влади йдеться про врахування багатоманітності релігійного життя України як природного, а не штучного процесу, а також про включення нашої держави завдяки пізньопротестантським конфесіям до глобальних релігійних трендів. Результати дослідження можуть бути корисними також для християнських церков, які становлять статистичну більшість в Україні, адже сприятимуть налагодженню толерантних відносин у релігійному середовищі країни. Основні положення дисертації, матеріали дослідження та висновки можуть бути використані при читанні загальних курсів з релігієзнавства, філософії та методології релігієзнавства, курсів з історії протестантизму і євангельського християнства в Україні, а також із соціології релігії.

Особистий внесок здобувача. Вирішення комплексу поставлених завдань здійснено автором самостійно (без співавторів) і відповідає основному змісту дисертації, а також поданим публікаціям. Робота містить теоретичні та методичні положення та висновки, сформульовані дисертантом особисто. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання й використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні ідеї та положення дисертації викладено в доповідях на 12 наукових та науково-практичних конференціях, з яких 9 міжнародних: XXII Міжнародна конференція «Історія релігій в Україні» (Львів, 2012); EASR Annual Conference, IANR Special Conference “Ends and Beginnings” (Щорічна конференція Європейської асоціації з дослідження релігії, спеціальна конференція Міжнародної асоціації історії релігії «Завершення і початки»; Швеція, Стокгольм, 2012); V Міжвузівська наукова

конференція «Проблеми історичного та теоретичного релігієзнавства» (Росія, Москва, 2013); «Авраамічні релігії в Україні: Історія, етнокультурні взаємовпливи, міжконфесійні взаємини» (Галич, 2013); «Сучасні підходи до дослідження релігії» (Росія, Москва, 2013); 11th ISORECEA Conference “Religious diversification worldwide and in Central and Eastern Europe” (11-та конференція Міжнародної асоціації з дослідження релігії у східній та центральній Європі «Диверсифікація релігії у світі та у центральній і східній Європі»; Литва, Каунас, 2014); International Conference “Renewing the Church in a secular age: holistic dialog and kenotic vision” (Міжнародна конференція «Оновлення Церкви у секулярну добу: холістичний діалог та кенотичне бачення», Італія, Рим, 2015); EASR Annual Conference “Communicating Religion” (Щорічна конференція Європейської асоціації дослідження релігії «Зв’язок релігій», Бельгія, Лувен, 2017), I Міжнародна міжконфесійна конференція «Роль релігійних цінностей у зміцненні соціальної стабільності та поширенні культури мирного співжиття й подолання ненависті» (Київ, 2017), IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Протестантські церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації)» (Тернопіль, 2017); Всеукраїнська науково-практична конференція до 500-ліття Реформації «Людина, яка реформується та реформує» (Київ, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності» (Львів, 2017), Міжнародна науково-практична конференція «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень» (Хмельницький, 2018).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у дванадцяти одноосібних наукових публікаціях, з яких 5 – в українських наукових фахових виданнях, 1 стаття в зарубіжному періодичному виданні з філософських наук, а також у 6 тезах виступів на наукових конференціях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел обсягом 412 позицій (на 36 сторінках, з яких 87 – іноземні джерела), додатків. Загальний обсяг дисертації – 259 сторінок, із них основного тексту – 187 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано його мету, завдання, об’єкт та предмет; окреслено теоретико-методологічні принципи та методи дослідження, розкрито положення наукової новизни, теоретичне та практичне значення, перспективи використання результатів дисертації, подано відомості про форми їх апробації, відображено структуру та обсяг роботи.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засновки дослідження дивергентних процесів у пізньому протестантизмі»** охарактеризовано джерельну базу дослідження, з’ясовано ступінь наукової розробки проблеми, запропоновано методологію дослідження.

У підрозділі 1.1. «Вивчення пізньопротестантських конфесій в Україні у світлі історичних та релігієзнавчо-богословських досліджень» розглянуто стан дослідження проблематики в науковій літературі, типологізовано джерела, які розкривають її. Аналіз джерельної бази, в якій аналізується історія й трансформації баптизму, п'ятидесятництва та адвентизму на українських теренах у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття дає змогу виділити прямі й непрямі джерела. До перших належать архівні документи (церковні та держорганів), конфесійні періодичні видання й література, в якій ідеться про специфічні питання кожної з пізньопротестантських течій. Джерела цієї категорії умовно можна поділити на такі, в яких представники певної течії самі говорять про себе (періодичні видання для вірян різного віку, духовна література, таємно складені протоколи судових засідань, листи-прохання на адресу радянського уряду та міжнародних організацій, особиста переписка, після 1991 року – мемуари та спогади як пересічних вірян, так і їхніх лідерів, інтерв'ю для світських та церковних медіа), а також такі, де про представників цих течій говорять органи державної влади, інші зовнішні спостерігачі, зокрема, члени правозахисних організацій чи представники закордонних урядів, до яких правозахисники зверталися за допомогою й захистом репресованих протестантів.

На особливу увагу заслуговують ті джерела щодо пізньопротестантських конфесій на теренах України в досліджуваній період, авторами яких є особи, що поєднують у собі дві іпостасі – вірянина (або церковного лідера) та світського науковця, що досліджує ту релігійну течію, до якої належить. До непрямих джерел, які дають змогу зробити висновки про зовнішні та внутрішні чинники дивергентних процесів у пізньопротестантських конфесіях, належать роботи вчених радянської доби, науковців з української емігрантської спільноти, українських релігієзнавців та істориків, низка праць російських та інших закордонних науковців. Констатовано брак джерел, в якій ідеться про найсучаснішу історію пізньопротестантських конфесій на теренах України.

У підрозділі 1.2. «Дивергентні процеси в релігії як предмет наукових досліджень» доводиться, що перед сучасним релігієзнавством багатоманітність і варіативність ідейних та інституційних форм релігії постає як одне з питань, яке необхідно дослідити науково й знайти для цього емоційно нейтральні терміни. Вузький конфесійний погляд на багатоманітність і змінність форм релігії, терміни, які використовуються для того, щоб описувати відповідні явища, є виразно емоційними та негативно забарвленими. Наявні в релігієзнавстві терміни, які дають змогу працювати з питаннями варіативності, множинності форм, новацій та трансформацій явища релігії, є вузько змістовними, такими, що не враховують важливих нюансів. Саме тому запропоновано поповнити науковий словник релігієзнавства таким терміном як «дивергентні процеси», емоційно нейтральним та операційно достатньо широким визначенням.

Дивергентні процеси охарактеризовано як один із факторів самоорганізації складної відкритої системи, якою є релігія. Це іманентний

системний відцентровий процес, який є реакцією на замкнутість, консервативність релігійної системи, і таким чином приводить до її трансформації та оновлення через вироблення максимально можливої множини варіантів. Дивергентні процеси – це питомий і закономірний структурний компонент будь-якого системного розвитку, що підтримує динамічну рівновагу в релігійному середовищі. Він може проявлятися як інструмент ідейного та інституційного відмежування нових формацій від материнської традиції, або ж як засіб адаптації та збереження їх. Ідеться не лише про зміни інституційного чи організаційного порядку, які можуть фіксуватися спостерігачами, а насамперед про концептуальні, догматичні, ідейні зрушення. Дивергентні процеси протікають у релігійній системі з різною результативністю та інтенсивністю в різні проміжки часу, є різноплановими та різнорівневими, а також мають зовнішні та внутрішні причини.

У другому розділі **«Витоки й фактори дивергентних процесів у конфесіях пізнього протестантизму України за радянської доби»** проаналізовано, як саме процеси урізноманітнення відбувалися в середовищі пізніх протестантів України радянського часу та які чинники спонукали (і спонукають) їх до створення множини релігійних організацій, а не єдиної, яка об'єднувала би в одній структурі як євангельських християн, так і адвентистів.

У підрозділі 2.1. **«Роль Всесоюзної ради євангельських християн і баптистів у дробленні організації та в появі автономних баптистських церков (1960–1970 рр.)»** розкрито вплив Всесоюзної ради євангельських християн і баптистів (ВРЄХБ) – організації, підконтрольної владі СРСР – на процеси вимушеного урізноманітнення церковних угруповань у середовищі баптистів та п'ятидесятників СРСР загалом та УРСР зокрема. «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВРЄХБ» 1959 року висував низку обмежень, які не давали в природний спосіб діяти й відтворювати свою соціальну структуру баптистським та п'ятидесятницьким громадам, штучно об'єднаним у ВРЄХБ. Вертикаль влади, створена в межах цієї Ради, була вибудована за світською моделлю Компартії СРСР, і підважувала автономію помісних баптистських та п'ятидесятницьких церков. Це спонукало нонконформістський рух євангельських християн-баптистів, що виступили проти дій і політики ВРЄХБ, виокремився в самостійну церковну організацію – Раду церков ЄХБ (РЦЄХБ). Доведено, що створення ВРЄХБ і РЦЄХБ не припинило організаційного дроблення в середовищі баптистів УРСР і СРСР. Частина українських баптистських церков вийшла зі складу РЦЄХБ, не погоджуючись з ієрархічною системою керівництва і його радикалізмом. Рух Автономних церков євангельських християн-баптистів повернувся назад до вихідного принципу самостійності й незалежності помісних церков, відкинувши принципи чіткої вертикалі влади (як у РЦЄХБ чи ВРЄХБ).

У підрозділі 2.2. **«Прояви дивергенції як наслідок пошуку п'ятидесятниками УРСР механізмів адаптації та виживання за умов радянської ідеології»** показано, що п'ятидесятники на теренах України за радянського ладу та тиску атеїстичної політики змушені були вдаватися до дезінтегративних дій,

щоб відшукати шляхи збереження своїх релігійної ідентичності та традиції, протидіяти догматичній асиміляції та розчиненню серед баптистів у складі ВРЄХБ, куди їх було штучно приєднано після 1945 року. З цих причин постав незалежний нереєстрований союз ХВС та низка реєстрованих автономних від ВРЄХБ п'ятидесятницьких громад України. Показано, що поява двох осередків – «київського братства» та «московського братства» – у лавах нереєстрованого п'ятидесятницького братства радянських часів зумовлена реакцією на появу в СРСР своєрідної пієтистської, харизматичної хвилі так званого «Талліннського пробудження» в середовищі переважно п'ятидесятників (хоча до нього долучалися також і представники баптизму та інших протестантських церков). Пік його припав на 1978–1980 роки, і вирізнявся рух особливістю ставлення до дарів Духа святого – зцілення, пророцтва, глосолалії.

У підрозділі 2.3. «Моделі збереження адвентистської традиції в СРСР та дисидентський рух у середовищі пізніх протестантів України» розглянуто причини, які призвели до відсутності однієї церковної структури – Церкви адвентистів сьомого дня – в УРСР та до внутрішнього розколу, який було подолано лише в часи пізньої перебудови. 1960 року ВВАСД («Вірні та вільні адвентисти сьомого дня») знято з державної реєстрації нібито за ряд порушень законодавства про релігійні культи, позбавлено легального статусу, що уможливило появу двох керівних центрів АСД (під керівництвом С. П. Кулижського та П. А. Мацанова). Лише 1981 року розкол подолано з ініціативи Генеральної конференції АСД. Доведено, що адвентизм на теренах СРСР та УРСР існував не в одній, а в декількох модифікаціях: Церква АСД, АСД реформованого руху та Церква ВВАСД, що відкололася від АСД (шелковців) у СРСР. Показано, що й адвентисти-реформісти, і шелковці постали з прагнення частини адвентистів зберегти чистоту та ортодоксальність свого релігійного вчення без відступів або іночитань, зокрема здійснених під тиском держави. Показано, що релігійне дисидентство пізніх протестантів у радянський період було викликане поєднанням як зовнішніх причин (тиск та репресивні практики радянської влади, держави і суспільства проти вірян-протестантів), так і внутрішніх (конфлікти між прихильниками й провідниками протестантизму з питань про те, в яких формах має існувати баптизм, адвентизм, п'ятидесятництво), що призвело до розколів і виникнення нових організацій.

У третьому розділі «Сучасний етап дивергентних процесів у структурі пізнього протестантизму України та проблеми, що їх спричинили» проаналізовано комплекс явищ і проблем, що призводять до дивергентних процесів в організаційній та ідейно-догматичній площинах пізнього протестантизму в умовах політичних, соціальних та геополітичних зрушень незалежної України.

У підрозділі 3.1 «Баптистські, п'ятидесятницькі та адвентистські організації в період змін суспільно-політичного та державно-економічного устрою України» охарактеризовано організаційно-церковну структуру баптистів, п'ятидесятників та адвентистів в умовах гарантованого незалежною

Україною права на свободу віросповідання. Доведено, що частина з них має причинно-наслідковий зв'язок із релігійними організаціями їхньої конфесії радянського часу, є їхніми прямими спадкоємцями. Водночас діють церкви, створені з безпосередньою допомогою західних місіонерів, і автохтонні українські, які виникли з молодіжних домашніх груп. Засобом легітимізації для них є інтеграція в структуру більших міжнародних церковних асоціацій і союзів.

У підрозділі 3.2 *«Пошук теологічної та громадянської ідентичності пізнього протестантизму в сучасній Україні»* показано, що потенційним підґрунтям створення нових ідейних течій і груп, які згодом можуть сформуватися в деномінації чи навіть церкви, є догматична неоднорідність середовища українських баптистів, п'ятидесятників й адвентистів. Формування догматичної ідентичності євангельських християн-баптистів на теренах незалежної України включає жваву дискусію між прихильниками кальвіністського, армініанського й так званого «євразійського» (чи «слов'янського») сотеріологічних проєктів.

В АСД полюс тяжіння до консерватизму врівноважується полюсом прогресивізму. Для п'ятидесятників дискусійним питанням лишається існування принаймні трьох генерацій цього релігійного руху – традиційної, поміркованої та харизматичної (або «нових» п'ятидесятників). Спільним проблемним питанням для баптистів та п'ятидесятників є: природа та завдання Церкви; автономність помісних церков і форми міжцерковної співпраці (собори, асоціації, братства тощо); горизонталізація й колективність (проти вертикалізації та ексклюзивності) ухвалення рішень; розподіл влади. Простежено, що ставлення до суспільно-політичного конфлікту в Україні чітко поділили пізніх протестантів країни на дві групи: тих, хто вважає себе українським вірянином-протестантом, та тих, хто бачить себе частиною братств, укорінених у радянські традиції, тобто вірянином на території України. Незалежність країни дала їм можливість радикально змінити модус виживання на модус розвитку, проте не всі пізні протестанти готові усвідомити себе й поводитися як свідомі громадяни держави. Показано, що зміни, які відбуваються щодо ідентифікації себе баптистами, п'ятидесятниками та адвентистами України, живлять процес розвитку української пізньо-протестантської теології, якої не існувало в радянський час і яка поступово постає нині.

ВИСНОВКИ

Дослідження дивергентних процесів та їхніх причин у пізньо-протестантських конфесіях України дає можливість зробити такі узагальнюючі висновки.

Бачення релігії як системи спонукає до дослідження тих елементів відцентрового характеру, які забезпечують її динамічну рівновагу, але які по-різному виявляють себе на різних рівнях. З цього випливає, що дивергентні процеси є іманентними системними відцентровими процесами в релігійному

середовищі, які є реакцією на замкненість, консервативність релігійної системи і, таким чином, приводить до її трансформації та оновлення через вироблення максимально можливої множини варіантів. Відцентрові процеси пов'язані з протилежними собі за суттю, тобто доцентровими, і доповнюють одне одного, чим забезпечують сталий характер і динамічну рівновагу релігійної системи. Особливість дивергентних процесів полягає в тому, що йдеться не лише про зміни інституційного чи організаційного порядку, які можуть трактуватися спостерігачами як поділи, розколи, реформації, оновлення тощо, а насамперед про концептуальні, догматичні, ідейні зрушення.

Характер і якість дивергентних процесів, які відбуваються у пізньопротестантських конфесіях України, залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. Зовнішніми чинниками є стан соціополітичного довкілля, в якому перебуває конкретна релігійна конфесія; наявність чи відсутність реальної свободи віросповідання, якість політичного режиму (його демократичність чи тоталітарність, ступінь ризику). Внутрішніми чинниками дивергентних процесів є: діяльність релігійних лідерів (їхні особисті амбіції чи конфлікти); незгода з доктринальними, літургійними, поведінковими нормами, будь-якими іншими виявами організаційного життя релігійної громади, що найчастіше виникає у відповідь на зміну групових доктрин, літургії, і/або рівня суворості, тобто лібералізації чи фундаменталізації магістральної доктрини; зміна поколінь вірян і церковних лідерів, рівень їхньої загальної освіченості, заглибленості у віроповчальні засади власної релігійної традиції; відкритість світові й суспільству; доступність альтернативних засобів легітимації. Для українських пізньопротестантських конфесій за радянського часу (в умовах тоталітарного режиму) дивергентні процеси були засобом, який давав змогу вижити й зберегти свою конфесійну ідентичність, багатоманітність ідейних та інституційних форм, один зі засобів адаптації та збереження.

Розлога мережа релігійних організацій пізніх протестантів на тренах незалежної України коріниться й зберігає причинно-наслідковий зв'язок із тією їхньою мережею, яка сформувалася ще в радянський період. Попри те, вона може й не пов'язуватися з нею: бути місіонерського або автохтонного походження, мати інші духовні та організаційні традиції.

Вибір між вестернізацією/модернізацією та євразійством (фундаменталізмом) загалом є підставою для посилення дивергентних процесів у пізньопротестантських конфесіях, які набирають форми переважно ідейного протистояння й не завжди інституціалізуються, тобто не з'являються нові баптистські, п'ятидесятницькі, адвентистські організації. Так, для баптистів точкою роз'єднання слугують інваріантні інтерпретації свого віровчення, зокрема, конфлікт між апологетами кальвіністського та армініанського трактувань сотеріології. Для п'ятидесятників таким каменем спотикання є одночасне існування та діяльність трьох генерацій їхньої церкви – традиційного, харизматичного та неохаризматичного. Для адвентистів дискусійною є ідейна опозиція консервативного, поміркованого та прогресивного крил усередині течії. Для українських п'ятидесятників і баптистів дискусійним

також є питання про автономність помісних церков та міжцерковні союзи. Для всіх трьох течій пізніх протестантів причинами, що посилюють дивергентні процеси, є питання вибору між українською та євразійською (фактично пострадянською) сучасною ідентичністю.

Поряд зі свободою, множинністю та вибором перед ними постає виклик відповідальності внаслідок рівноправного входження до громадянського суспільства України, усвідомлення себе частиною громади, і водночас формування своєї релігійної ідентичності як унікальної, уже української, а не сповідування моделі безправних чужинців та маргіналів зі свідомістю й поведінкою, що їх пізнім протестантам нав'язав радянський режим. Це руйнує міфологему про існування уніфікованих братств баптистів, п'ятидесятників та адвентистів як на теренах Радянського Союзу, так і на пострадянському просторі.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Трегуб Г. А. Адвентисти сьомого дня реформованого руху: стан та особливості інституалізації в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 71-72. С. 195-205.
2. Трегуб Г. А. Протестантизм крізь призму концептуальних основ теорії диверсифікації. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 69. С. 60-71.
3. Трегуб Г. А. «Читати знаки часу»: вітчизняна баптистська теологія у світлі впливів суспільних трансформацій в Україні та російсько-української війни. *Українське релігієзнавство*. 2017. № 84. С. 116-125.
4. Трегуб Г. А. Динаміка соціокультурних процесів: фокус на релігії. *Мультиверсум: Філософський альманах*. 2014. Вип. 2 (130). С. 207-205.
5. Трегуб Г. А. Євангельські християни в радянській Україні: диверсифікація як відповідь на виклик несприятливих умов. *Гілея*. 2014. Вип. 89. № 10. С. 277-282.

Статті в зарубіжних наукових виданнях:

6. Tregub G. A. Epistemology of religion in the light of academic religious studies modern approaches. *Sciences of Europe*. 2016. №5 (5). Vol. 3. P. 4-8.
7. Tregub G. "Price of survival": a case of Uniat Church in USSR // *Ends and Beginnings : EASR Annual Conference, IAHR Special Conference Abstracts* (Sweden, Stockholm, August 23-26, 2012). P. 340-341.
8. Tregub G. Pentecostals, Baptists and Adventists in independent and Soviet Ukraine: transformations and plurality as a logical answer for chalanges posted by unforable conditions // 11th ISORECEA Conference "Religious diversification worldwide and in Central and Eastern Europe" : Program and abstracts. P. 64-65.

Публікації в інших виданнях:

9. Трегуб Г. Баптистське бачення соціальних трансформацій: від лозаннської конференції – до «теології Майдану // *Протестантські церкви у*

контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації: матер. IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Тернопіль, 27-28 квітня 2017). С. 293-300.

10. Трегуб Г. А. Реформація, що триває: баптистська політична теологія і Революція гідності 2013-2014 років // Людина, яка реформується та реформує: матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. до 500-ліття Реформації (Київ, 10 листопада 2017). С. 60-62.

11. Трегуб Г. А. "I have a dream": баптистська теологія і відстоювання громадянських прав від Мартіна Лютера Кінга до Революції гідності 2013-2014 років // Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності: матер. Міжнародної наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 грудня 2017). С. 230-233.

12. Трегуб Г. А. Основні внутрішньо конфесійні дискусії в середовищі євангельських християн сучасної України // Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень: зб. матер. Міжнародної наук.-практ. конф. (Хмельницький, 1-2 червня 2018). С. 106-108.

АНОТАЦІЯ

Трегуб Г. А. Дивергентні процеси в конфесіях пізнього протестантизму України другої половини XX – початку XXI століть: зовнішні та внутрішні чинники. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2019.

Дисертація є комплексним релігієзнавчо-філософським дослідженням дивергентних процесів, їхніх внутрішніх та зовнішніх причин у пізньо-протестантських конфесіях України другої половини XX – початку XXI століття. На основі дослідження значного об'єму філософських, богословських та історичних джерел та досліджень запропоновано концептуалізоване визначення дивергентних процесів, визначено методології, які дозволяють дослідити процеси з точки зору релігієзнавчої науки як невід'ємну складову релігійної системи, що на рівних із конвергентними процесами забезпечує її динамічну рівновагу, вказати на їхній універсальний характер.

Робота аналізує зовнішні та внутрішні чинники, які зумовлюють та підтримують варіативність та плюральність пізньопротестантських організацій України як за радянської доби, так і часів незалежності Української держави, аналізує їхній характер та форми прояву – як засоби виживання і як засоби розвитку та трансформації.

Ключові слова: пізньопротестантські конфесії, баптизм, адвентизм, п'ятидесятництво, дивергентні процеси, реформації, трансформація, адаптація, релігійне дисидентство.

SUMMARY

Tregub G. A. Divergent processes in Ukrainian late Protestant confessions in the second half of the XXth and the beginning of the XXIth centuries: external and internal causes. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the scientific degree of Candidate of Philosophy in specialty 09.00.11 – Religious Studies. – Borys Grinchenko Kyiv University. – Kyiv, 2019.

Dissertation is a comprehensive religious and philosophical study of divergent processes, their internal and external causes in the late Protestant denominations of Ukraine in the second half of the XXth – the beginning of the XXIst century. On the basis of the study of a considerable volume of philosophical, theological and historical sources and researches, a conceptualized definition of divergent processes was proposed. Divergent processes are meant as one of the processes of self-organization of a complex open system, which is religion, an inherent system centrifugal process characterized by a reaction to closure, conservation of the current state of the religious system, resulting in the development of the maximum possible set of options and solutions leading to its transformation and renewal. These processes are considered to be specific and logical structural components of any system development, a tool for religious system's dynamic equilibrium maintaining, which can manifest itself either as a tool for the ideological and institutional separation of new formations from the maternal tradition or as a means of adaptation and preservation. The specificity of divergent processes consists in the fact that it is not only about changes in the institutional or organizational order (that one can fix as divisions, splits, reforms, updates, etc.), and above all about conceptual, dogmatic, ideological shifts that can formalize institutional features, and may exist unformed in this way.

Proposed research analyzes the external and internal factors that determine and support the variability and plurality of the late Protestant organizations of Ukraine both in the Soviet era and during the independence of the Ukrainian state, studies their character and forms of manifestation as means of survival as well as development and transformation.

It's shown that nature and quality of divergent processes in confessions of late Protestantism in Ukraine and in the world depends on external and internal factors. The external factors of these processes are the state of the sociopolitical environment in which a specific religious confession is. The internal factors of divergent processes, respectively, are the activities of specific people, i.e. religious leaders, their personal ambitions or conflicts, disagreement with doctrinal, liturgical, behavioral norms, any other moments of the organizational life of the religious community, which often occurs in response to the change of group doctrines, liturgy, and/or the degree of severity, that is, the liberalization or fundamentalization of the mainstream doctrine, the change of generations of believers and church leaders, the level of their general education, the depth of the irrational principles of its own religious tradition, openness to the world and society, the availability of alternative means of legitimating. In the Soviet times, the model of divergent processes for Baptists, Pentecostals and

Adventists is similar. In the independent Ukraine there are specific features reduced to the questions of doctrine and organizational and institutional identity of each of the above-mentioned late Protestant denominations. Also, in addition to external divergence, there is an internal divergence on the basis of the attitude and belonging to the new Ukrainian identity, or the preservation and reproduction of it as the old Soviet or post-Soviet.

Key words: late Protestant denominations, Baptism, Adventism, Pentecostalism, divergent processes, reforms, transformation, adaptation, religious dissidence.

